

Shri Jagadamba Vinkar Shikshan Sanstha's

ISSN : 2278-9308
Impact Factor : 3.20

Jagadamba Mahavidyalaya, Achalpur City

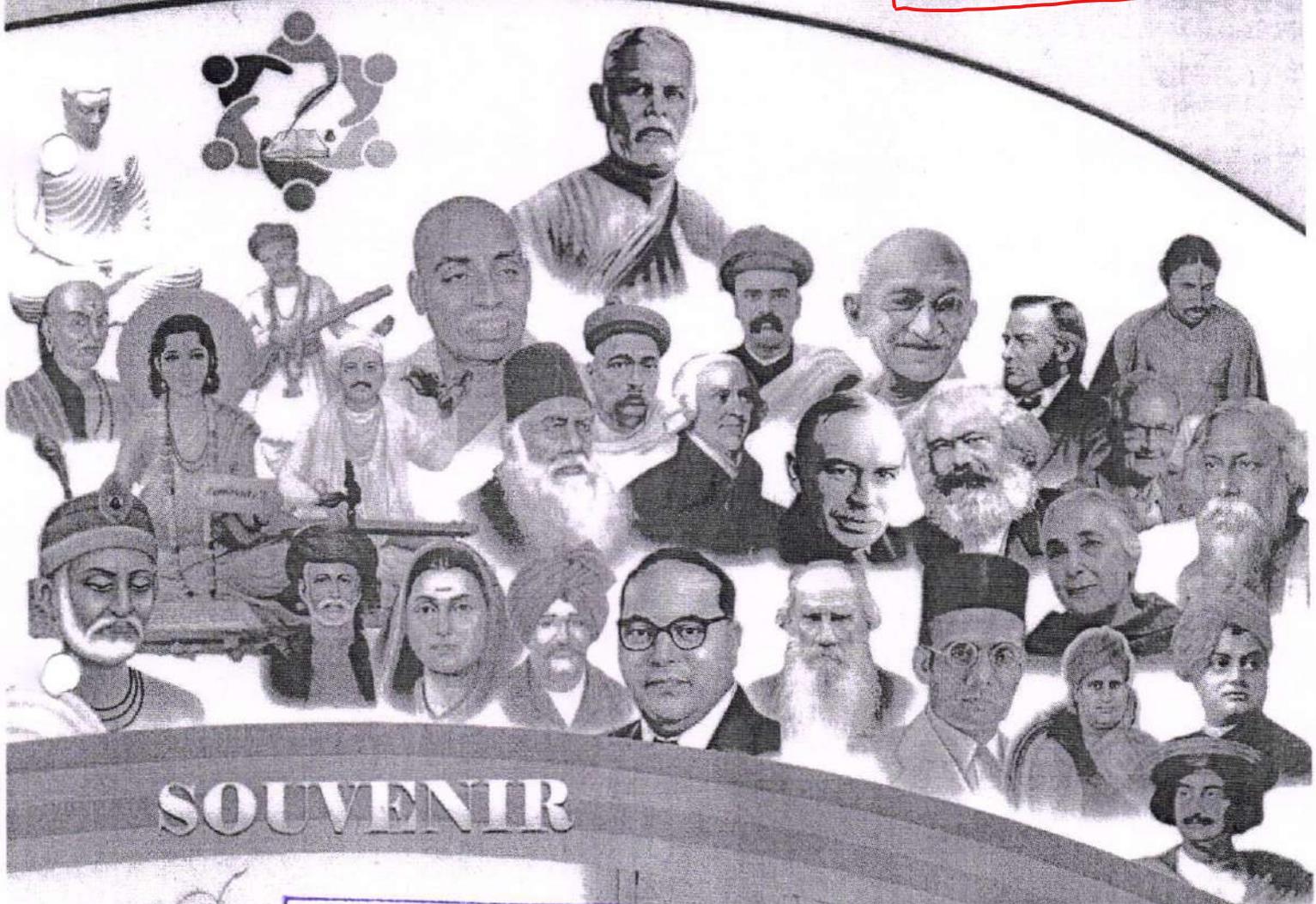
Aadhar Social Research and Development Training Institute, Amravati

Jointly Organising

One Day National Interdisciplinary Conference on

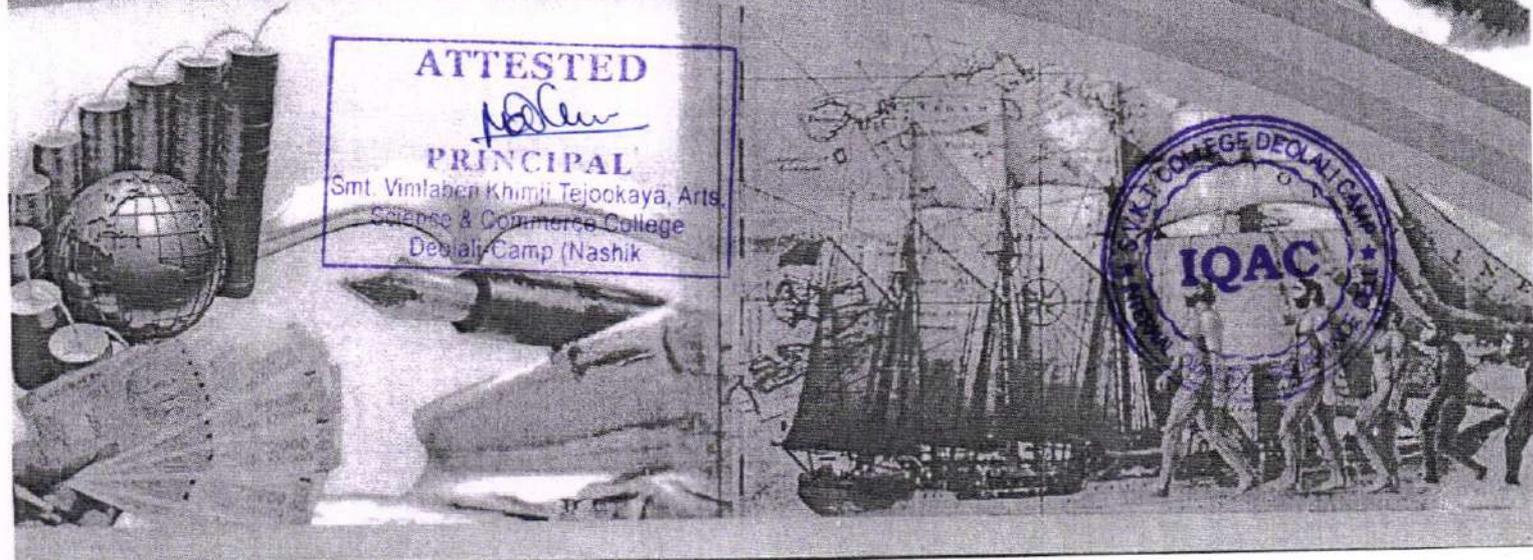
Contribution of National and International Thinkers to the Social and Literary Development of India

Saturday 21st January 2017

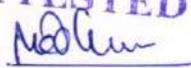

SOUVENIR

ATTESTED
[Signature]
PRINCIPAL
Smt. Vinlaben Khimji Tejookaya, Arts,
Science & Commerce College
Deolali Camp (Nashik)

39	डॉ. सिमता वानखेडे	भारतीय व जागतिक विचारवंतांचे भारताच्या सामाजिक व साहित्यिक जडणघडणीत योगदान वं.राष्ट्रसंतांची स्त्री शिक्षणाची यथार्थदृष्टी	129
40	प्रा. पी.एम.वांदरे	राष्ट्रपिता महात्मा. गांधींचे आर्थिक विचार : वर्तमान स्थिती	134
41	प्रा.डॉ.सुरेश बन्सपाल	संत तुकारामांचे : लोक शिक्षण	138
42	प्रा.धरम शितल अरविंद	महात्मा फुले यांचा धार्मिक दृष्टीकोन	140
43	कृ.कविता एन.खरात	पाली साहित्यात वर्णित स्त्रीजीवन व त्यांचे योगदान : एक अध्ययन	143
44	प्रा.डॉ.मंगला अरूण निकुंभ	नामदार गोखले यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन	145
45	प्रा. पवन महंत	डॉ. आंबेडकरांचे राजकीय विचार व त्यांची लोकशाही	147
46	प्रा.डॉ.कदम संतोष तुकाराम	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बील	152
47	प्रा. सुभाष अडावतकर	स्त्रीवादी चळवळ, स्त्रीवादी साहित्याचा अनुबंध	155
48	प्रा. रत्ना लाला जवरास	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रवाद	158
49	प्रा.श्रीमती.विजया जगताप,	प्राचीन काळ व आधुनिक काळ हस्तलिखिताचा प्रवास	160
50	प्रा.भुसनर माधव गंगाराम, प्रा.डॉ.विजय तुंटे,	महर्षी दयानंद सरस्वती यांचे धर्म सुधारणेतील योगदान	163
51	डॉ. प्रा. प्रवीण कारंजकर	दृष्टांतपाठातील आचार संहिता	171
52	प्रा. डॉ. हिराचंद चोखाजी वेस्कडे	महात्मा फुलेंचे शिक्षणविषयक योगदान	174
53	प्रा.प्रदीप भालचंद्र मेक्षाम	डॉ. आंबेडकरांचा धर्मविषयक दृष्टिकोन	179
54	प्रा.एन.पी. पडवाल	सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते - महात्मा ज्योतिराव फुले	181

ATTESTED

 PRINCIPAL
 Smt. Vimlaben Khimji Tejookaya, Arts,
 Science & Commerce College
 Deolali-Camp (Nashik)

नामदार गोखले यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन

प्रा.डॉ.मंगला अरूण निकुंभ

एस.व्ही.के.टी.कॉलेज, देवळाली कॅम्प, नाशिक

आधुनिक भारताच्या राजकीय जडणाघडणीत ना.गोखले यांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. कुशाग्र बुद्धीमत्ता, उत्कट देशभक्ती, अमोघ वक्तृत्व व प्रभावी लेखन हे गुण गोखल्यांकडे होते. रानडेंचे पट्टे शिष्य म्हणून त्यांच्या सार्वजनिक आयुष्याची सुरुवात झाली होती. त्यांनी आयुष्यभर कष्ट उपसले. कोणतेही काम हाती घेतले की ते पुर्णत्वाला नेण्यासाठी सर्वस्व पणाला लावायचे ही त्यांची कार्यशैली होती. आपल्या देशावर परकीयांचे राज्य असावे याचा गोखल्यांना मनापासून तिटकारा होता. पण हिंदी समाज पुढील सर्व अडचणी व समस्या ब्रिटीशांच्या राजवटीमुळे निर्माण झाल्या आहेत असे त्यांचे मत नव्हते. ते उदारमतवादी विचारसणीचे होते.

भारतात शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा, भारताचा विकास सर्व समावेशक व्हावा असे त्यांना वाटत असे. त्यांचे शिक्षण विषयक दृष्टीकोन मौलिक होता.

१८९६ मध्ये बॉम्बे ग्रॅज्युएटस् असोसिएशनच्या वार्षिक संमेलनात भारतातील शिक्षण या विषयावर त्यांनी विचार मांडले होते की, शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र झाला तर शेतकरी सावकाराकडून होणाऱ्या शोषणाच्या विरोधात संघर्ष करू शकेल, निर्वाहक्षम होऊ शकेल, सार्वजनिक कामांमध्ये रूची घेऊ शकेल. वर्तमानपत्रातले सार्वजनिक जीवन म्हणजे मुठभर शिक्षितांची मिरासदारी आहे. या समिकरणालाच सार्वत्रिक शिक्षण प्रसारामुळे छेद दिला जाईल. थोडक्यात सर्वजण सुशिक्षित झाले, तर भारताची सर्वांगीण उन्नती होईल. आज भारतातले लक्षावधी नागरिक साधे 'ग-म-भ-न' गिरवू शकत नाही. ज्ञानाच्या आनंदाचा अनुभव घेऊ शकत नाहीत, किंबहुना, अशा अनुभूतीपासून पूर्णपणे वंचित राहतात. सध्याच्या सार्वजनिक जीवनाची ही उणीव आहे.

१९१० मध्ये संसदेत म्हणजेच केंद्रीय विधीमंडळात गोखले यांनी शिक्षण विषयक महत्त्वपूर्ण प्रस्ताव मांडला. प्राथमिक शिक्षण अवघ्या देशात सक्तीने व निःशुल्क उपलब्ध करून द्यावे आणि या संदर्भात योग्य शिफारशी करण्यासाठी शासकीय आणि गैरशासकीय सभासदांची एक समिती नियुक्त करावी असा प्रस्ताव मांडला होता.

भारतातल्या एकेका मुलाला आणि मुलीला साक्षर करण्याचे संपूर्ण भारतातचाला यासाठी गवसणी घालायची ही समस्या खूप जटील आहे. याची गोखले यांना जाणीव होती. या जाणिवेपोटीच गोखले यांनी काही विधिनियेध नक्की केले होते. एक तर प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारात मुलींवर सक्ती करायची नाही, कारण स्त्री शिक्षण तत्कालीन परिस्थितीत खूप आव्हानात्मक होते. तेव्हा ज्या मुली आणि मुलींचे पालक स्वखुषीने स्त्री शिक्षणाला अनुकूलता दाखवतील त्यांच्याच बाबतीत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार करायचा. मुलांच्या बाबतीत मात्र सक्ती करायची. दुसरे म्हणजे मुलांमध्ये असा सक्तीचा अवलंब करतांना सहा ते दहा वयोगटाचे डोळ्यांसमोर ठेवायचा. जपानचे उदाहरण देतांना ते म्हणतात भारतातल्या लोकसंख्येत सहा ते दहा या वयोगटात समाविष्ट होणाऱ्या मुलांचे प्रमाण बारा टक्के आहे.

या वयोगटातील किती मुले आज भारतात शिकत आहे याचा विचार केला तर सरकारमान्य शाळांमधून ३६ लाख, तर सरकारची मान्यता नसलेल्या शाळांमधून पाच-सहा लाख, याचा अर्थ ४२ लाख मुले प्राथमिक शिक्षण घेत आहेत. म्हणजे एकूण मुलांपैकी फारतर तीन टक्केच मुले शिकत आहेत. केवळ सहा ते दहा या वयोगटाचा विचार केला तर हे प्रमाण एक चतुर्थांश आहे. १९०६-०७ मध्ये या वयोगटातल्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण देण्याचा खर्च एक कोटी छत्तीस लाख रुपये होता. अर्थात ही रक्कम खर्च करून एक चतुर्थांश संख्येलाच प्राथमिक शिक्षण देता आले आहे. आता १९१० मध्ये हा खर्च चारपटीने वाढला तरच सर्व बालके साक्षर करता येतील. १ कोटी ३६ लाख रुपये गुणिले चार म्हणजे साडेपाच कोटी रुपये ! म्हणजे सध्यापेक्षा चार कोटी रुपये अधिक उभे केले पाहिजे. असे गोखले यांचे मत होते. यातील दोन तृतियांश हिस्सा केंद्र सरकारने तर उर्वरित एक तृतियांश हिस्सा स्थानिक स्तरावर उभा केला पाहिजे. सक्तीने प्राथमिक शिक्षणाचा प्रकार करायचा असे ठरविले तरी सावकाश सर्व मार्गक्रमण करणे इष्ट आहे. "कदाचित्त अवघ्या देशात असा शिक्षणप्रसार करण्यास वीस वर्षांचा अवधी लागेल". हे गोखले यांचे अनुमान होते.

कार्यवाहीसाठी शिफारशी :

या संदर्भात प्रस्ताव मांडल्यानंतर सरकाला काही शिफारशी सादर केल्या.

- १) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करावे. सरकार परकीय असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून या उरावाची कार्यवाही व्हावी.
- २) शिक्षणाची सक्ती केवळ मुलांवर करावी, मुलींना या संदर्भात सूट द्यावी.
- ३) सहा ते दहा या वयोगटातल्या मुलांवर अशी सक्ती करावी.

ATTESTED

PRINCIPAL

Smt. Vinayaben Kinnji Tejokaya, Arts,
Second & Commerce College
Deolali-Camp (Nashik)

- ४) जिथे शिक्षण प्रसार ३३ टक्के बालकांमध्ये अगोदरच झाला आहे तिथेच १०० टक्के बालकांना शिक्षणाच्या जाळ्यात आणण्यासाठी सक्ती करावी. इतर भागांमध्ये ३३ टक्के बालकांना साक्षर करण्यास अग्रक्रम द्यावा.
- ५) शिक्षण प्रसार करतांना सक्ती अटळ आहे. तेव्हा शिक्षण निःशुल्क द्यावे. गरीब पालकांवर शुल्क भरण्याची सक्ती करणे अन्यायाचे आहे.
- ६) शिक्षण प्रसारासाठी जो खर्च आवश्यक आहे त्याचा सर्व भार सरकारवर टाकणे इष्ट नाही. या भाराचा दोन तृतीयांश हिस्सा सरकारने उचलला तर एक तृतीयांश हिस्सा स्थानिक स्तरावर टाकावा.
- ७) केंद्र सरकारच्या गृहखात्यावर शिक्षण प्रसाराचे मुख्य दायित्व पडेल म्हणून या खात्यामध्ये स्वतंत्र शिक्षण सचिवांची नेमणूक व्हावी.
- ८) केंद्र सरकार आणि प्रांतिक सरकारे या दोहोंकडे शिक्षण प्रसाराचे संयुक्त दायित्व असावे. केवळ प्रांतिक सरकारे हे दायित्व पार पाडू शकणार नाहीत. त्यांच्या जवळचे आर्थिक स्रोत मर्यादित आहेत. केंद्र सरकार या तुलनेत सक्षम आहे.

तात्पर्य :

केंद्र सरकारकडे मुख्य दायित्व, तर प्रांतिक सरकारकडे पूरक दायित्व अशा प्रकारे एकूण खर्च वाटणी व्हावी.

- ९) शिक्षण प्रसाराची मोहिम सुरू केल्यावर प्रतिवर्षी या मोहिमेत किती प्रगती झाली याची आकडेवारी आणि इतर माहिती अर्थ संकल्पाबरोबर सरकारने प्रसिद्ध करावी अशी महत्त्वाची शेवटची शिफारस करून गोखले यांनी सरकारने अर्थ उभारणी कशी करावी याचे विवेचन केले.

राजकारणात जर डोळसपणे रस घ्यायचा असेल तर साक्षरताही त्याची पूर्व शर्त आहे असा त्यावेळचा लिबरल विचार प्रणालीचा एक सिद्धांत होता. गोखले या सिद्धांताशी सहमत होते. आपल्या कल्पनेतील भावी हिंदुस्थानात निरक्षर जनतेला मतदानाचा अधिकार असणार नाही असे ते म्हणत. पण याचा अर्थ जनता निरक्षरच राहावी वा तिला मतदानाचा अधिकार दिला जावू नये अशी त्यांची भूमिका नव्हती. सक्तीच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचे ते कडूर पुरस्कर्ते होते. शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा असा त्यांचा आग्रह होता. हे उद्दिष्ट साकार करण्यासाठी अविरोध खटपट केली. हिंदुस्थानातील सर्वसाधारण जनतेला देशाच्या सार्वजनिक जीवनाच्या मुख्य प्रवाहात परिणाम कारकरित्या सहभागी होता यावे याच उद्दिष्टाने ते शिक्षणाचा कडूर पुरस्कार करीत होते.

निष्कर्ष :

भारतात शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा, भारताचा विकास सर्वसमावेशक व्हावा असे त्यांना वाटत होते. शिकलेल्या लोकांनी 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' असे वर्तन करावे. हीच गोखले यांची आस होती. गोखले यांच्याच विचारांच्या प्रकाशात ही वाटचाल सुरू झाली हे स्पष्ट आहे. शिक्षणाचा हक्क भारतीय संसदेने मान्य केला, तेव्हा पंतप्रधान मोहनसिंग यांनी गोखले त्यांच्या या संदर्भातल्या विधेयकाचा कृतज्ञतेने उल्लेख केला. भारताच्या भविष्याला चांगला आकार द्यायचा असेल तर भारत सेवक गोखले यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन त्यांचे विचार अंमलात आणावे लागतील.

संदर्भ :

- १) नामदार गोपाळकृष्ण गोखले, लेखक - अशोक मोडक, महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला संच प्रकाशक - गंधर्व वेद, पुणे, प्रकाशन वर्ष - नोव्हेंबर २०१४
- २) गोपाळ कृष्ण गोखले, ब्रिटीश राजवट व भारतीय नेमस्त्र युग, लेखक - बलराम नंदा अनुवादक - वसंत पळशीकर, प्रकाशक - विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे-३०, प्रकाशन वर्ष २ ऑक्टोबर १९८६.
- ३) १९व्या शतकातील महाराष्ट्रातील तथाकथित प्रबोधनाचे स्वरूप. लेखक - नी.वि.सोहनी प्रकाशक - टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, विद्यापीठ भवन, गुलटेकडी, पुणे-९, प्रथमावृत्ती : जुलै १९८९.

CERTIFICATE

Shri Jagadamba Vinakar Shikshan Sanstha, Achalpur City's
Jagadamba Mahavidyalaya, Achalpur City

Aadhar Social Research and Development Training Institute, Amravati
Jointly organised

One Day National Interdisciplinary Conference on

Contribution of National and International Thinkers to the Social and Literary Development of India

This is to certify that

Shri/ Smt. / Dr./Prof. प्रा.डॉ.मंगला अरुण निकुंभ from एस.बी.के.टी.कॉलेज, देवळाली कॅम्प, नाशिक has participated / presented a Research Paper titled नामदार गोखले यांचा शैक्षणिक दृष्टीकोन

in the One day National Interdisciplinary Conference On **Contribution of National and International Thinkers to the Social and Literary Development of India** held on 21st January 2017 at Jagadamba Mahavidyalaya, Achalpur City.

S. Rohankar

Shri Virag S. Gawande
Director

Dr. S. P. Gadkar
Convener & Organising Secretary

Research and Development Training Institute, Amravati

कला बाणिज्य महाविद्यालय, वरवट बकाल